

ДІАЛЕКТНА ОСНОВА ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ _____

У статті стверджується, що «Атлас української мови», з одного боку, і нормативні словники, зокрема тлумачний «Словник української мови», — з другого, відображають наслідки складного історичного процесу взаємодії між лексикою і фразеологією української літературної мови й говорів.

Ключові слова: лексика, фразеологія, семантика, діалектизм, говір, наріччя.

Діалектну основу української літературної мови на всіх структурних рівнях визначає «Атлас української мови», оскільки в ньому діалектні елементи відображені у співвідношенні з нормативними, проте через своєрідність програми, за якою збирався матеріал до атласу, лексичний рівень у ньому представлений обмеженою кількістю слів. В атласі відображені назви будівель сільськогосподарського призначення, різних реалій, пов'язаних із процесами сільськогосподарського виробництва, знарядь домашнього побуту, явищ природи, рослин, птахів, комах та ін. Як свідчить атлас, система лексичних значень у говорах досить складна, семантика тих самих слів у різних говорах часто не тотожна, інколи вона пов'язана з семантикою інших слів і залежить від певних позамовних чинників. Прикладом може служити лексико-семантична група на позначення бадилля різних сільськогосподарських культур типу *бадилья, гічка, натіна, ботвіна, огудина*. Значення цих слів у різних говорах по-різному перехреснюються і неоднаково співвідносяться з відповідними назвами в літературній мові¹.

За способом вираження змісту діалектні й літературні слова тотожні, вони можуть мати значення: пряме й переносне, конкретне й абстрактне, загальне й термінологічне, логічне й емоційне. Як діалектні, так і літературні слова виступають у фонетичних, акцентуаційних і граматичних варіантах.

Уживання значної кількості діалектних слів разом із показниками інших структурних рівнів визначає межу між наріччями української мови. Південно-східне й південно-західне наріччя розмежовують ізоглоси: *двір — обійстя, п'асіка — тічка; сарай, повітка — шоба; вівчарня, кошара — обора, клуня — стодбля; повітка, зак'ат — возбвня, гл'ечик — гладуцик, картопля — барабля, гриби — губи, півень — когут, лел'ека — бб'юн, б'усол; райдуга — веселка, зустріти — здібати, труна — дубовіна; кладовище, гроббвище — цвінтар, хмиз — ріща*. Північне наріччя від південно-східного відмежовують лексичні протиставлення: *тік, гумно — клуня, вілки — рог'ач, ор'еля — гбйдалка, віхалка; п'уга — батіг, кайстра — шанька, сошник — леміш, отв'ал — поліця (у плузі)*,

¹ Атлас української мови.— К., 2001.— Т. 3. Ч. 3.— Карта 52.

ніж — чересло́, стріла́ — граді́ль, ручки́ — чепі́ги, ба́нька — напе́рсток (у косі); скорода́, зе́лень — озими́на; гурбо́чник, гич — озудиння́; кияхі́, кікі́ — кукурудза́, пше́нка, пше́ничка; ци́пля, куре́ня — курча́, кубло́ — гніздо́, гроб — труна́, мо́гилки — кла́довище, гробови́ще. Північне й південно-західне наріччя розмежовуються вживанням слів: ву́лиць — па́сіка; не́нька, коли́ска — коли́ска; кошу́ля, со́рбчка — со́рбчка; ши́тик, попру́га — пасо́к; кали́тка, кісе́т — пуля́рес, кали́тка; ре́ля, го́йдалка — го́йдалка; соши́ник, лемі́ш — лемі́ш; дішель, рога́ч — граді́ль; ву́ж, ву́жик, ка́пиця — ка́пиця, рата́й — ора́ч, ора́ти урозкі́дь — ора́ти во́збно́; стропе́ць, ку́чка, деся́тка (сно́пів) — деся́тка; ржі́щице, жи́тницье — жи́тницько; бу́льба, карто́пля — карто́пля; се́лех, ка́чур — ка́чур, мура́хи — кома́хи; обо́лок, по́м'яз, хма́ра — хма́ра; гі́лле, голля́че — хмиз, ве́льми — ду́же, шу́т-шу́т (вигук, яким відганяють овець) — базь-базь.

Отже, лексичні дані відіграють дуже важливу роль у розв'язанні загальних питань діалектології, разом з тим вони вагомі для визначення шляхів формування української літературної мови. Взаємодія між діалектною і літературною лексикою відбиває глибинні процеси розвитку української загальнонародної мови.

Фразеологія української мови поділяється на книжну і народну. До книжної належать біблійні, античні вислови, фразеологічні утворення авторів світової культури, а також індивідуальні фразеологізми українських класиків. Під народною розуміється фразеологія, яка створюється й функціонує в мові народних мас². Народна фразеологія сучасних говорів і нової української літературної мови формувалася і шліфувалася протягом століть, більшість її вживалася вже в період функціонування староукраїнської мови.

У матеріалах «Атласу української мови» засвідчено чимало народних фразеологізмів: частина з них — це фразеологічні звороти (*на хітроці береться; ще літ не доросла; як мишко́м наляка́в із-за угла́*), частина — приказки (*доц іде́ — як відром ілле́, а з стрі́х біжіть — як ці́вкою; мишко́, на тобі́ кістяні́ зуби, дай мені́ залі́зни; за лісо́м під форо́сто́м лежіть я́єчко з фосто́м; до пе́ршого гробу́ земля́ не розме́рза́ється*). Найбільшу кількість становлять прислів'я: *посі́й мене́ в грязь, то́ буде́ш князь; за мо́рем телу́шка — полу́шка, та доро́гий пере́віз; гні́й не шко́дить рі́ллі; уха́ ви́ще лоба́ не росту́ть; не роді́ся кра́сна, та роді́ся ца́сна; не те́рши, не м'я́виши, не їсти́ калача́; на́що в крини́цю вдо́у лляти; кому́ ца́стят, то́му й півень несе́ться; ку́ри на весі́лля не хо́чуть, та сі́лою несуть; сі́лою одня́ти одні́меш, а да́ти не да́си; оре́л леті́ть найви́ще, а хрін росте́ найгли́бше; ла́стівки ви́літають — годи́ну оби́цяють; бо́снь на строка́тому коні́ і́здить; якби́ не вмі́в дрижа́ти, то змерз би; не на́шого по́лку, іди́ собі́ к во́вку; п'уго́ю об'уха́ не пере́б'єши*.

Усі наведені та їм подібні фразеологізми в різних говорах виступають у відповідних фонетичних, граматичних і лексичних варіантах, звідси — відповідна варіантність фразеологізмів у літературній мові. Крім того, у говірках, а отже, і в літературній мові фіксуються також синонімічні фразеологізми: *посі́й вча́сно, вродіть ря́сно; ра́но посі́єши, то ба́гато вродіть; ра́но посі́єши, ра́но збере́ши; посі́й ра́но, то й уродіть га́рно; що́ ра́не, то не пога́не; як посі́єши, так пожне́ши; посі́єши гу́сто, не буде́ пу́сто; посі́єши рідко, вродіть ді́дько; ви́ори мі́лко та посі́й рідко, то вродіть ді́дько; хто́ ра́но посі́є, той не пожа́ліє; ра́нній посі́в не ро́дить, але́ й насі́ння не збо́дить; посі́єши на то́лбці, то́ буде́ в бо́ці; як зроби́ши, так і зно́сиши; зароби́в кривно́, то з'їв півно́; на ра́нній ні́вці жєнці́ жєнуть, а на пі́зній га́лки б'ють; на ра́нній рі́ллі жєнці́ жєнуть, а на пі́зній косарі́ гребу́ть; те́плий кві́тень, мо́крий май, буде́ хлі́б як гай; коли́ май, сій та дбай; при́йшов май, уся́к*

² Ларін Б. О. Про народну фразеологію // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. — К., 1961. — С. 52.

собі дбай, а їбнь, хоч сій, хоч плонь; як у марті не буде води, то в маю не буде траві; як іде дощ у маю, то буде як у раю; весна одним днем красна; весняний день рік годує; що посієш, те й пожнеш; пригорні ногою, то візьмеш рукою і под.

Як показують матеріали атласу, в говорах, а звідси в літературній мові до однієї приказки чи до одного прислів'я наявна велика кількість фразеологічних відповідників. Загалом матеріали атласу засвідчують багату й різноманітну народну фразеологію. Народні фразеологізми, як і різні жанри фольклору, виявляють велику схильність до міграції, їх ареали, як правило, значно ширші за ареали явищ інших структурних рівнів мови і визначаються передусім екстралінгвістичними факторами. Більшість народних фразеологізмів з говорів перейшла в українську літературну мову.

Діалектна лексика і фразеологія на всіх історичних етапах перебуває у взаємодії з лексикою і фразеологією літературної мови. Інтерференція між говорами і літературною мовою виявляється на всіх структурних рівнях, проте лексичний рівень щодо цього посідає особливе місце. Лексика мови, як відомо, безпосередньо відображає життя народу, фіксує зміни, які відбуваються в його житті. Оскільки українська літературна мова обслуговує культурні й господарські потреби всіх верств населення, діалектна лексика широко вливається в її словниковий фонд. Діалектна лексика входила до складу літературної мови в давноруський і староукраїнський періоди, коли інші структурні рівні літературної мови слабо пов'язувалися з відповідними рівнями територіальних діалектів.

Лексичний склад нової української літературної мови, яка виникла на базі говорів південно-східного наріччя й активно увібрала в себе та уніфікувала в єдиній системі елементи всіх інших діалектних масивів, у своїй основі є діалектним за походженням. Приплив діалектної лексики в нову українську літературну мову в різні періоди трактується неоднаково. На сучасному етапі проблема взаємодії діалектної лексики з лексикою української літературної мови пов'язана передусім з питанням про культуру мови, вдосконалення її структури на лексичному рівні. Питання про збагачення літературної мови діалектною лексикою, про відношення цього процесу до проблеми культури мови є актуальним тільки для періоду, коли нова українська літературна мова пройшла складний шлях нормування, коли з'явилися нормативні лексичні кодекси і почали діяти строгі правила щодо вживання лексики в різних функціональних стилях мови. Отже, про діалектну лексику як джерело збагачення літературної мови можна говорити лише стосовно періоду останніх десятиріч. Для інших етапів розвитку нової української літературної мови наукову проблему становить питання про шляхи входження діалектної лексики в літературну мову, про місце говіркових слів порівняно з недіалектною лексикою у складі літературної мови.

У кінці XVIII — першій половині XIX ст. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко й ряд інших діячів культури на основі одного з варіантів старої літературної мови створили нову українську літературну мову, найширше залучаючи до неї елементи живої мови Полтавщини, Слобожанщини, Київщини. Через велику популярність творів класиків більшість ужитих ними слів увійшла в пізнішу літературну мову.

Внаслідок спорідненості говорів південно-східного наріччя та близькості їх до волинського й подільського говорів південно-західного наріччя введені окремими письменниками слова з певних місцевостей не сприймалися тоді як позанормативні лексичні елементи. Правда, повного підтвердження того, як сприймалося те чи інше слово щодо літературної нормативності в той час, у нас немає. Проте можна впевнено сказати, що входження діалектної лексики до літератур-

ної мови на тому етапі не мало строгих обмежень. Кожний письменник використовував діалектну лексику з метою зробити її надбанням літературної мови.

У першій половині XIX ст. виникає західноукраїнський варіант літературної мови на народній основі, у який широкою хвилею вливаються лексичні діалектизми з південно-західних говорів. Зокрема, члени «Руської трійці» М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький у своїх творах як нейтральні використовували слова з говорів південно-західного наріччя.

Важливим чинником у фіксації і нормуванні лексики літературної мови в першій половині XIX ст. була поява словників, опублікованих як додатки до творів (І. Котляревського, О. Павловського, М. Максимовича) і рукописних (А. Метлинського, П. Білецького-Носенка, М. Євстаф'єва).

У другій половині XIX і на початку XX ст. сфера застосування української літературної мови розширюється, поглиблюються й виникають нові її функціональні стилі. Особливо помітним порівняно з попереднім періодом був розвиток західноукраїнського різновиду літературної мови. В обох варіантах літературної мови того часу їх представники широко залучали діалектну лексику, разом з тим враховуючи доробок щодо цього своїх попередників. Діалектні слова використовувалися при створенні й нормуванні наукової термінології (зокрема ботанічної, медичної). У цей період спостерігається певна тенденція добору народної лексики. Унаслідок взаємодії між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови відбувається обмін їх лексичним складом. Особливу роль у цьому відіграла творчість І. Франка. Така взаємодія сприяла тому, що вузькі лексичні провінціалізми скорочуються в обох варіантах літературної мови. У цей час формуються основні принципи стилістичного використання діалектних слів.

У наступний період, коли після 1905 р. російський царизм послабив заборону української мови у Східній Україні, коли тут почали виходити різнопрофільні українські періодичні видання, літературна мова в галузі лексики набуває організованіших форм. Під впливом східноукраїнської літературної мови зменшується кількість лексичних діалектизмів і в західноукраїнському варіанті літературної мови. Процес інтеграції цього різновиду із східноукраїнською літературною мовою в зазначений період, порівняно з попереднім, виявляється інтенсивніше. В обох варіантах літературної мови продовжується використання діалектної лексики із спеціальною, стилістичною настановою. У цей час виходить словник української мови за ред. Б. Грінченка, проте він вміщує лексику літературної мови й говорів без належної диференціації, що не могло повною мірою сприяти нормалізації української літературної мови в галузі лексики.

У наш час, коли українська літературна мова стала обслуговувати державні потреби українського народу, гостро постає питання про остаточну нормалізацію її лексичного складу. Лексичні регіоналізми тепер менше проникають у літературну мову не тільки тому, що її лексика стала внормованою, а й тому, що характер лексики в говорах останнім часом зазнає істотних змін унаслідок впливу на них літературної мови. За останні десятиліття в говорах значна кількість традиційної побутової і виробничої лексики переходить у пасивний запас, стає архаїчною.

Ослаблення діалектного впливу на літературну мову сформувало думку, що говори вже перестали бути джерелом збагачення літературної мови. Проте такий погляд обґрунтовано заперечується³. Виходячи з теоретичної засади, що літературна мова характеризується центральними й периферійними елементами, лексеми, які потрапляють у літературну мову з говорів і в нормативних слов-

³ Пилинський М. М. Мова і стиль. — К., 1976. — С. 101.

никах фіксуються з ремаркою *діалектне*, переважно належать до периферійних елементів літературної мови.

Слід зазначити, що не всі функціональні стилі сучасної літературної мови однаковою мірою поповнюються діалектною лексикою. Вона проникає передусім у мову художньої літератури, де лексичні діалектизми проходять атестацію на життєздатність, а потім уже стають або не стають надбанням усієї літературної мови. Діалектна лексика продовжує бути одним із джерел збагачення української літературної мови і в наші дні. Прийняті художньою літературою слова з говорів потрапляють у словники літературної мови. Нормативні словники найвиразніше засвідчують збагачення сучасної української літературної мови діалектною лексикою.

Найбільший одинадцятитомний тлумачний «Словник української мови», в якому відображена лексика, що протягом двох століть уживалася в усіх стилях української літературної мови, вміщує велику кількість слів з позначкою *діалектне*. У переважній більшості випадків діалектизми ілюструються текстами з творів одного або кількох письменників, зокрема діалектні слова північного наріччя найчастіше — творами П. Куліша, Марка Вовчка, С. Васильченка, Лесі Українки, діалектизми з південно-східного наріччя найбільше представлені текстами з творів І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Старицького, Б. Грінченка, південно-західні діалектні слова переважно беруться з творів І. Франка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника, Л. Мартовича, Г. Хоткевича, О. Маковея, І. Вільде. Загалом же перераховувати авторів, творами яких у словнику ілюструються діалектизми, означало б назвати майже всіх українських письменників XIX і більшої частини XX ст., що є свідченням тісного зв'язку нової української літературної мови з говорами.

У словнику представлені лексичні діалектизми, що належать до різних функціональних стилів мови — розмовно-побутового, художнього, наукового, публіцистичного, ділового, професійного. Як свідчить словник, у літературну мову найчастіше проникають діалектні іменники, дієслова, прикметники й прислівники, зрідка — займенники, числівники і службові частини мови.

Лексичні діалектизми охоплюють найрізноманітніші сфери життя, але передусім вони пов'язані з побутом, виробничою діяльністю, родинними стосунками⁴, тому більшість з них у словнику представляє відповідні семантичні групи слів.

«Атлас української мови» і нормативні словники літературної мови, серед яких передусім тлумачний «Словник української мови», свідчать про тісний зв'язок лексики і фразеології нової української літературної мови з лексикою і фразеологією говорів.

I. H. MATVIYAS

THE DIALECTAL BASIS OF THE VOCABULARY AND PHRASEOLOGY IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article has confirmed that «Atlas of the Ukrainian language», on the one hand, and the normative word-books, in particular an explanatory «Dictionary of Ukrainian language», on the other hand, reflect the result of complicated historical process of interaction between the vocabulary and phraseology in the literary language and in the vernaculars.

Key words: vocabulary, phraseology, semantics, dialecticism, vernacular, dialect.

⁴ Сучасна українська літературна мова // Лексика і фразеологія. — К., 1973. — С. 174–210.